

Leo X, Cardinal Bakócz, the Augustinians, and the observant Franciscans in contest. A körmendi kolostorper jegyzőkönyve [1517–1518]. X. Leó pápa, Bakócz bíboros, az ágostonosok és az obszerváns ferencesek vitája. Pázmány Péter Katolikus Egyetem – MTA Történettudományi Intézete, Bp.–Róma, 2006. [Collectanea Vaticana Hungariae II. 1; História Könyvtár, Okmánytárak 3.]. Erdélyi a szövegkiadás bevezetőjében nagyobb figyelmet szentel a kódex elején található periratoknak, mint a monográfiában, szerencsésen egészítve ki a tanúkihallgatásra koncentrált korábbi elemzést. A jegyzőkönyv közreadásával Erdélyi Gabriella könnyen megragadható esélyt kínált minden kollégájának, olvasójának saját elemzési módszereik kipróbálására, ötleteik, eltérő véleményük megfogalmazására, s egyben föladata a leckét „igylősz-te” hozzáállású kritikusaiknak.

■ CSEPREGI ZOLTÁN

Előd Nemerckényi: Latin Classics in Medieval Hungary

ELEVENTH CENTURY

University of Debrecen, Debrecen – CEU, Budapest, 2004. 273 old., \$ 44,95 (CEU Medievalia vol. 6. – Studia ad philologiam classicam pertinentia quae in aedibus Universitatis Debrecenensis rediguntur. Vol. 14. Eds.: László Havas – Imre Tegyei)

Hasonló témájú monografikus kiadvány magyar szerző tollából idegen nyelven nem jelent még meg, igaz, jócskán támaszkodhatott hasonló témájú korábbi tanulmányokra. Nemerckényi művét nyugodtan kezdhetné volna egy idézettel Mezey Lászlótól, aki némiképpen iránymutatón helyezte el könyve, a *Deákosság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlatja* (Akadémiai, Bp., 1979) bevezetőjének lezárásaként ezt a mondatot: „Hungáriát Európa segítségével jobban megérteni.” „Pannóniából Hungáriát István király alkotott” – folytathatjuk Mezeyvel, eszkö-

ze a latin nyelv és irodalom meghonosítása volt egyházi és világi területen egyaránt. Nemerckényi rendkívül szerényen fogalmazza meg műve célját: bizonyítani, hogy a latin klasszikusok nagyobb hatással voltak a magyar irodalmi élet kialakulására, mint azt eddig a tudományos közélet vélelmezte. Könyve – a Közép-Európa Egyetem Középkori Tanszékén sikeresen megvédett disszertációjának (2004) nyomtatott változata – egy többéves, már tucatnyi hazai és idegen nyelvű publikációt eredményező kutatás lezárása.

A szerzőt kezdettől fogva foglalkoztató négy témakör alkotja a mű tartópilléreit. Bemutatja, hogyan használta Bonipert pécsi püspök (†1042) Priscianust, elemzi a Szent Istvánnak tulajdonított *Intelmeket* (*Admonitiones*), Szt. Gellért csanádi püspök *Elmélkedését* (*Deliberatio*) és a pannonhalmi könyvtári katalógust. Első pillantásra hiányérzetünk támadhat, hiszen a felsorolásból hiányoznak a törvények, valamint a magyar szentek legendáinak időben legkorábbi csoportja, az ügyesen elhelyezett utalások azonban ezek fontosabb vonatkozó helyeivel is megismertetik az olvasót. Nemerckényi önfegyelme e téren egyébként teljesen helyénvaló, hiszen munkájának mind időben, mind a korábbi könyvtárnyi terjedelmű irodalom feldolgozásában kénytelen volt határt szabni. A kötetet így is 761 lábjegyzet és 85 oldalnyi forrás- és irodalomjegyzék teszi a téma – különösen külföldön – hasznos és sokáig nehezen pótolható kézikönyvévé. (Közbevetőleg: a lábjegyzetek hatalmas mennyiségű hivatkozásában az olvasót valamiképpen orientálni kellett volna; ebben az „odazúdított” formában ugyanis kezelhetetlenek.)

A célratörő szerkesztés jegyében Nemerckényi már a bevezetőben definiálja a „klasszikus” fogalmát: a pogány klasszikus ókor irodalmi értékű szerzőire szűkíti, elhatárolva őket a posztklasszikus középkoriaktól, köztük például éppen Priscianustól is. Priscianus vagy éppen Sevillai Izidor is csak annyiban, illetőleg éppen azért érdekli, mert a klasszikus ismeretek legjelentősebb áthagyományozói közé tartoztak. A négy téma egybekapcsolása szerinte is esetleges – a sors

szeszélye is közrejátszott abban, hogy ezekhez maradtak fenn források –, együttes tárgyalásuk mégis a klasszikusok továbbélését gyümölcsözően bemutató kontextust eredményez.

A szerző munkamódszerét már rögtön az első fejezetben, Bonipert pécsi püspök levelének értelmezése kapcsán megismerhetjük: Bonipert egy Priscianus által írott latin nyelvtant, grammatikát, esetleg retorikai tankönyvet kér Fulbert chartres-i püspöktől (†1028), akinek a magyar művelődéstörténetben még a későbbi századokban is jut szerep. Nem tudni, hogy a kézirat megérkezett-e a korabeli Magyarországra, s ha igen, milyen körben, milyen célra használták. Még szerencse, hogy a *Pozsonyi évkönyvek* megemlíti Bonipert halálának évét, valamint utóda, Mór pécsi püspökké tételének tényét. Félrevezető, hogy Nemerckényi nem veti el az évkönyvek feltételezett bencés szerzőségének szívósan élő legendáját (25. old.), de ez a probléma nem is tartozik munkája szorosabban vett témájához. Ugyanakkor mindent megtudunk tőle a korabeli iskolarendszeréről, a nyelvtani-retorikai tankönyvek szintjeiről és oktatási hasznosításáról, s nem utolsósorban magáról Priscianusról. Nemerckényi még a fennmaradt korabeli kéziratokat is számba veszi. Ez első pillantásra feleslegesnek tűnhet, ám a könyvben később egy Terentius-kézirat kapcsán megmutatja, hogy a filológusi pedantéria, a még oly reménytelennek tűnő kéziratári búvárkodások is új kéziratokra, művekre, kulturális hatásokra s nem várt összefüggésekre irányíthatják rá a hazai és nemzetközi medievisztika figyelmét. Alapos és körültekintő módszerének persze ugyanaz a hátránya, mint az előnye: a latin források bőséges idézésével világítja meg az összefüggéseket, ami bizony a latinul nem értőnek igen hamar a kedvét szegheti.

Az *Intelmek* mindig is kiemelkedő helyet foglalt el a magyar kultúrtörténetben, mégis megkülönböztetett figyelem tárgya lett – különböző okoknál fogva – az 1930–1940-es években. Majdnem fél évszázadnak kellett eltelnie, hogy az *Intelmeket* a király halálának évfordulója, majd a millenniumi, illetve millenárium, illetve millenniumi ünnepségek ismét előtérbe helyezték: új

fordításai jelentek meg németül, angolul és olaszul, és érdemi klasszika-filológiai tanulmányok sora kutatta forrásait. Az *Intelmekek* sajnálatosan a háttérben maradt a reprezentatív *Európa közepe 1000 körül* kiállításon, vélhetően azért, mert a klasszikus irodalmi hagyományok továbbéléséről szóló részét nem magyar kutatók írták, s mert nem egykorúak legkorábbi fennmaradt kézíratai. E tény annál is sajnálatosabb, mivel az *Intelmekek* páratlan irodalomtörténeti jelentőségét mutatja, hogy évszázadokon keresztül radikálisan megváltozott nyelvi, irodalmi, politikai és jogi környezetben is megkerülhetetlen szöveg maradt. Ez az aspektusa a legkevésbé ismert a külföldi szakirodalomban, amire az olasz fordítást elkészítő Dag Tessore bevezető tanulmányából (Róma, 2001) is következtethetünk.

A mű pontos forrásait – a számtalan bibliai hivatkozáson túl – a maguk teljességében máig nem azonosították, annál az egyszerű oknál fogva, hogy a középkori összeállító szó szerint néhány szónál, kifejezésnél többet egyetlen műből sem idézett. Szuverén alkotó módjára többféle helyről – például klasszikus, késő antik és korabeli olvasmányaiból – kölcsönözte a királytűkrök műfajának megfelelő gondolatok lejegyzéséhez szükséges latin szóincset és fordulatokat. Ez az alkotásmód ismét egy jól képzett, iskolázott, külföldről betelepült egyházi személy szerzősége mellett szól (Bonipert külföldi származása is vitán felül áll). Ezt jelzik a klasszikus fordulatok, reminiscenciák is, mindenképp Sallustius *Catalina összeesküvéséből* és a *Jugurtha háborújából*. Általában a klasszikus ókori latinság fordulatait használja, így például az „életet lemorzsolni/*aetatem conterere*” kifejezés legközelebb a XV. századi humanizmus idején (1495) fordul elő a hazai latinságban, miként a „csatákat lecsendesít/*componere proelia*” is sallustiusi kölcsönzésnek (ott: „bellum compositum”, *Jugurtha*, 97,3) látszik. Havas László és Nemerkenyi Előd az utóbbi években rendkívül sokat tett azért, hogy gyarapodjék az *Intelmekek* egyes kifejezései klasszikus párhuzamainak – úgy látszik – kimeríthetetlen gyűjteménye. Anélkül, hogy elvetnének Havas

László javaslatát, Florus használatának, illetve ismeretének a lehetőségét, úgy érezzük: az *Intelmekek* klasszikus párhuzamainak meghatározó alapját a sallustiusi írások, a *Catilina* és a *Jugurtha* alkotják.

Míg a szó szerinti, pontosan azonosítható citátumok mind a Bibliából származnak, a klasszikus latinság kétségkívül jelenlétét olyan gondolati és nyelvi kölcsönzések alkotják, amelyeket nem lehet egyértelműen, minden kétséget kizáróan egyetlen szerzőhöz vagy műhöz kötni. Az újabb azonosítások kézzelfoghatóvá teszik a modern kori olvasó számára azt a tágabb nyelvi környezetet, amelyben magától értetődő természetességgel mozgott az *Intelmekek* szerzője. Ide sorolnánk a felmerült Florus-, Livius-, Vergilius-, Horatius- és Cicero-helyeket. Bizonyos szavak és kifejezések együttes előfordulása valóban jelzésértékű és figyelemre méltó, az iskolázottság és olvasottság biztos jele, még ha nem igazolható is, hogy egy-egy szókapcsolat, jelzős szerkezet szükségszerűen annak a szerzőnek és műnek a hatására mutat, akinél ráleltünk. Csak ebben a tágabb összefüggésben nem alaptalan például Valerius Maximus klasszikus művére (*Dic-ta*) utalni, ahol egyetlen mondatban együtt találjuk a *defendere* és *dividere* igét, vagy a *deliciae* és *hebetari* szót.

Emlékeztetünk arra, amit többek között Walter Ullmann is hangsúlyozott (*The Bible and Principle of Government in the Middle Ages*. In: *La Bibbia nel Medio Evo*. [Settimane di studio vol. 10.] Spoleto, 1963. 181–227. old.), hogy a biblikus környezetbe átkerülő kifejezések minden másnál hatásosabban maguk is egy római jogi szemléletet közvetítettek a középkornak. Amennyiben egyes kifejezések a klasszikus latinságban és a Bibliában egyaránt előfordulnak, a közvetítő nyilván az utóbbi lehetett. Ullmann felfogását szépen példázza az *Intelmekek*ben a „detrimentum patiatu-r” (1Kor 3,15; 2Kor 7,9), az „augmentum capere” (Prov 4,9 és 2Mak 9,11) vagy éppen az antik organikus államszemlélet ismeretére idézett „custodire oculorum pupilas” (Péld 7,2). Az Ullmann által fel-sorolt politikai kifejezések egy része – „utilitas, obedire, potestas” stb. – elő

is fordul az *Intelmekek*ben. Mindez fontos tanulással szolgálhat a szerzőnek a klasszikus antikvitásról alkotott értékeitől, hiszen egy szinte kikapintható bibliai szűrőn keresztül közli az általa jól ismert késő antik nyelvi és történelmi tényanyagot a frissen megtértekkel; úgy használja a klasszikus latint, hogy egyetlen szó szerinti idézet sem azonosítható benne. Innen már csak egy lépés annak megállapítása, hogy főleg retorikai vonatkozásokban a liturgia nyelve is sok „klasszikus” fordulattal gazdagította a középkori latinitást, aminek részletes elemzését Christine Mohrmannak köszönhetjük. Sajnálatos, hogy Nemerkenyi nem tudta hasznosítani Szovák Kornélnak időközben a *Bollók János Emlékkönyvben* (Typotex, Bp., 2004) megjelent tanulmányát az *Intelmekek* kézírati hagyományáról és szövegkritikai tanulságairól.

Furcsa ellentmondás, hogy viszont Gellért legjelentősebb műve, az *Elmélkedés a három fiú himnuszáról* (*Deliberatio supra hymnum trium puerorum*) című Szentírás-magyarázat Magyarországon teljesen ismeretlen. Sőt a fennmaradt dedikálásból kikövetkeztethetően – és Nemerkenyi érveivel összhangban – igen hamar egy délnémet (bajor, talán freisingi) Isegrinus nevű egyházi emberhez került. Nemerkenyi részletesen bemutatja a *Deliberatio* egyetlen fennmaradt másolati kéziratát a XI. század második feléből (München, Bayerische Staatsbibliothek Clm. 6211), amely valószínűleg Ellenhard freisingi püspök (1053–1078) könyvtárában maradtott fenn. A szerény kézírati hagyomány persze következhet a mű meditatív műfajából is. Miként Madas Edit is írja, nem véletlen, hogy nem-igen akadt közönsége a korabeli királyságban: „elvont teológiai fejtegetéseit nem a hazai klérus számára írta: a frissen alapított magyar egyház sem ösztönzője, sem befogadója nem volt a *Deliberationak*.” (Madas Edit: *Középkori prédikációirodalmunk történetéből*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2002. 31. old.) Épp ezért meggyőző Nemerkenyi gondolatmenete, hogy művében Gellért a zárán-dokútján az országon áthaladó verdu-ni Róbert apát nevét őrizhette meg.

Róbert apát azon kevesek közé tartozott, akivel lehetősége nyílt magasabb szintű teológiai beszélgetésekre. Érdekes a mű egy kései olvasójának, Johannes Grünwalder freisingi püspöknek (1392–1452) a bemutatása is, aki – egyébként meglehetősen érdektelen – glosszákkal adta tanújelét humanista érdeklődésének (a glosszák egy másik, korai rétege még a XI. századi korrektorkézétől származik).

Gellért hazai jó hírét, s egyébként európai reputációját is a prédikációinak köszönhetette. Nem maradtak fenn, noha a XIII. században még Itáliában közkézen forogtak, sőt egy XIV. századi legendáriumból kikövetkeztethetően a Felső-Rajna vidékén is használták kéziratait. Az egyházmegye napi liturgikus életét szolgáló prédikációkban egyébként sem kereshetnénk klasszikus hatásokat, még ha stílusuk Madas Edit véleménye szerint is igényesebb és retorikusabb, mint a *Deliberatió*é.

A munka meghatározó részét alkotó *Deliberatio*-fejezet a közvetett és közvetlen klasszikus kölcsönzések és reminiscenciák gazdag tárháza. Értékeli a *Deliberatio* szövegkiadásait és szakirodalmát. Joggal emeli ki, hogy fordításai csak az utóbbi években jelentek meg, szemelvényesen románul 1984-ben, majd első teljes magyar fordítása 1999-ben. Ahhoz képest, hogy Gellért személyével, a róla íródott legendák datálásával mennyit foglalkoztak, meglepően szerény érdeklődés nyilvánult meg a *Deliberatio* iránt. Külföldi ismertségét is leginkább annak köszönheti, hogy Gabriel Silagi egy kisebb monográfiát szentelt neki, valamint megjelentette – bár azóta számos ponton kritizált – szövegkiadását a legrangosabbnak tekintett közép-latin forráskiadási sorozatban a Brepols kiadónál.

A Gellért művét illető alapvető szempontjait Nemerkényi már tisztázta a kutatástörténet áttekintésében (FONS, 2003. 1. szám, 18–19. old.): „a középlatin filológia szempontjai szerinti kutatás egy új iránya lehet annak módszeres vizsgálata, hogy milyen szerepet játszanak a *Deliberatió*-ban az antik pogány szerzők és a hét szabad művészet, azaz annak a kérdésnek a felülvizsgálata, hogy való-

ban az úgynevezett antidialektikus iskola képviselője volt-e? [...] továbbá, hogy a *Deliberatió*-ban előforduló idézeteken túlmenően mennyiben hatottak Szent Gellért nyelvére a latin klasszikusok.” Nem kerüli meg a legkényesebb problémákat sem, amelyek Gellérttel kapcsolatban felvetődtek: Gellért (és nem mellékesen: a müncheni kézirat másolója) görög nyelvi ismereteinek mélységét, műveltségének és képzettségének megítélését (külön részletezve a „képzelt közönség” retorikai fogásának alkalmazását), ambivalens vélekedését a világi képzésről, a Gellért bencés voltával kapcsolatos kétségeket, viszonyát a korabeli eretnekségekhez, a korabeli magyar társadalmi valósághoz épp-úgy, mint Izidor kézikönyvének meghatározó szerepét az antik *quadrivium*-ra vonatkozó ismeretek átörökítésében, vagy az Aba és Péter királyok vetélkedésének megítéléséről napjainkban folyó vitát.

Külön is megemlítjük a müncheni Terentius-kéziratra (Bayerische Staatsbibliothek, Clm. 14420) tett szerencsés utalását, amely elénk állítja azt az észak-itáliai kéziratípust, amelyet Gellért is használhatott. Végül is Gellért átlagosan (vagy annál éppen egy kicsit jobban?) képzett és olvasott nyugat-európai klerikus, aki csak a korabeli Magyarországon tűnhetett kora egyik kiemelkedő szerzőjének (*top literate*). Ugyanakkor – figyelmeztet Nemerkényi – Gellért műve szinte minden szempontból, helyesírásában, szóhasználatában, gyakori stílusváltásaival meglehetősen vázlatosan maradt ránk, amin javított, csiszolt volna, ha jut rá ideje. Prédikációnak eredeti szóhasználata és európai elterjedtsége persze kétségkívül bizonyítja irodalmi vénáját, s mégiscsak azt sugallja, hogy Gellért magyarországi tartózkodására és irodalmi tevékenységére (még ha iskoláit értelemszerűen nem itt végezte is) joggal lehetünk büszkéek. Az *Intelme*k mellett valóban neki köszönhetjük – Silagi szavaival – a legelső magyar földön született és ránk maradt irodalmi alkotást. Talán nem alaptalannul gondoljuk, hogy a Gellért-filológiában e kutatásoknak még lesz folytatásuk.

A magyar művelődéstörténet párat-

lan emléke a pannonhalmi könyvtárjegyzék, amely a pannonhalmi rendi levéltárban maradt fenn egy keltezetlen, de tartalmi jegyek alapján I. László uralkodásának utolsó éveire, az 1093–1095 közti évekre datálható birtokösszeírásban. Az egyházi birtokok és javak összeírása a VIII. század óta nem számított rendkívülinek Nyugat-Európában. E leltárak ugyanúgy felsorolták a birtokokat és épületeket, a munkaerőt, a szolgáltatásokat és bevételt biztosító jogokat, mint az értékes textileket és nemesfém tárgyakat. A szándék többféle lehetett: mindenekelőtt a felsorolt javakra biztosította és fenntartotta a Mindenható, s közelebbről az illető egyházi intézmény jogát, háborús időkben csökkenthette a szétszóródás és pusztulás mértékét, békeidőben – s I. László király uralmának vége is ilyennek tekinthető – a vagyoni biztonság megszilárdítását szolgálhatta.

A pannonhalmi könyvtár-leltárban szereplő tételeiből a kutatásnak egyetlenegyét sem sikerült kapcsolatba hoznia ma meglévő kéziratokkal. Az inventárium egyes tételeinek azonosítását Mezey László, s különösen Csapodi Csaba, végül Nemerkényi Előd tanulmányainak köszönhetően mára lezártnak tekinthetjük. A könyvtár nagyságát illetően Csapodi helyesen utal arra, hogy a művek száma jelentősen meghaladhatta a kötetekét. A 831. évi St. Riquier-i könyvtárjegyzék például gondosan megkülönbözteti a műveket (*libri*) a kötetektől (*codices*). A 850 és 860 között készült, s 880 körül kiegészített St. Galleni katalógus 264 kódexe 395 művet, a St. Riquier-i katalógus 256 kézírata 500 címet tartalmazott. A művek számát tehát nyugodtan megnövelhetjük a kötetek számának a harmadával.

Érdekes egybevetni a pannonhalmi listát egy 900 körül a Nyugat-Dunántúlon is működő passauai térítőpüspök, Madalwin könyvtárával. A 903. évből fennmaradt 56 tételes lista olyan alapkönyvtárat őrzött meg, amelynek néhány jellemző tétele – a liturgikus könyvek mellett – a pannonhalmi listában is előfordul, így Sedulius műve vagy Szent Márton életrajza. Madalwinéhoz képest a pannonhalmi gyűjtemény hiányérze-

tet ébreszt, mivel glosszázott, jogi vagy grammatikai tételeit hiába keresnénk a XI. századi magyar gyűjteményben. Jelképesnek is tekinthető azonban, hogy a magyarországi keresztény állam első évszázadának vége felé Pannonhalmán egy jellegében és méreteiben hasonló könyvtár fejlődött ki, mint amelynek létrejöttét a magyar honfoglalás 900 körül megakasztotta. A külföldről jött egyházi személyiségeknek lehetett kisebb gyűjteményük, de éppen Szt. Gellért írja egy egyébként elveszett homiliáriumának utószavában, hogy „szinte teljesen a könyvek támasza nélkül a pogányok közé, Pannóniának a bese nyók határaival érintkező végeire püspöknek állított engem az ország királya, a legkeresztényibb István...” (Madas: *Középkori prédikációirodalomunk*, 22. old.)

A pannonhalmi könyvgyűjtemény Csapodi Csaba egybevetette az egykori kolostori könyvtárak (Blau-beuern, Füssen, St. Lambrecht, Wessobrunn) anyagával. A pannonhalmi könyvek döntő többsége – Fulgentius és Amalarius kivételével – azokban is megtalálható. A könyvek száma sem sokkal múlja felül a pannonhalmi. Ha valami szembevetendő, az a klasszikus, a jogi, teológiai, történeti, a glosszairódalom gazdagabb választéka a német könyvanyagban, noha általában ott is csak egyet-egyet birtokoltak belőlük. Ami azonban Pannonhalmát az említett apátságoktól megkülönbözteti, az Szt. Márton monostorának magyarországi jelentősége. Pannonhalma nem egy az apátságok közül, hanem az ország első és legjelentősebb intézménye, valószínűleg a legnagyobb korai adományokkal rendelkező monostor, s mint ilyen Nyugat-Európa legjelentősebb művelődési központjainak szerepét volt hivatva betölteni Magyarországon. Innen nézve a könyvtár fennmaradt összeírása bizony szerepnek mondható. Akkor is, ha a magyarországi könyvlista nem liturgikus könyvei mind klasszikusak a maguk nemében – az utóbbi kétszáz év könyvtárjegyzékeinek visszatérő tételei –, s a későbbi nagy híru könyvtár jó alapvetésről tanúskodik.

A pannonhalmi összeírás azt mutatja, hogy a keresztény Európához

csatlakozott Magyarországon az ókori, késő ókori és kora középkori irodalom recepciója egyszerre, összevontan, a Karoling-renaisszánsz olvasatában és az egyházi intézmények közvetítésével történt meg. Kétségbevonhatatlanul tanúsítja, mivel gyarapodott az ország, amikor feltárta kapuit a latin deákság és Európa előtt. A keresztívatkozásokra Nemerkenyi könyvének egyes fejezetei között – kivételesen – akkor is szükség lett volna, ha maga a mű nem antik „klasszikus”, hanem csak „egyszerű” közvetítő, hiszen éppen ez mutatja a gyűjtemények és a szerzők közötti kölcsönhatásokat. Ilyen például Paschasius Radbertus *De corpore et sanguine Domini* című műve, melyet egyébként Szt. Gellért is használt szerzőként, mint ahogy valószínűleg Amalarius *Liber officialis*-át is.

Végezetül a klasszikus irodalom átadásának egy hiátusára is utalunk. A modern olvasó számára nem kevésbé lényeges a római klasszikusok, az antik történeti irodalom ismeretének, recepciójának kérdése. Az első középeurópai krónikák megszületése – akár a cseh Kozma (Cosmas), akár a lengyel Gallus Anonymus műve – elképzelhetetlen a klasszikus latin minták követése és felhasználása nélkül. Kozmának ez olyan jól sikerült, hogy kiegészítésekkel az 1300-as évekig az övé volt az elfogadott cseh történeti mű. A pannonhalmi könyvjegyzékben nincsenek történetírók, de a történeti tárgyú irodalom olyan klasszikusát, mint Lucanus, már tartalmazta. A fennmaradt későbbi kéziratok közül joggal hivatkozhatunk a zágrábi káptalani könyvtár XIII. századi kéziratára, köztük Eutropius históriájára, vagy a Vitéz János gyűjteményből származó és ma Bécsben őrzött, XII. századi gyűjteményes kötetre (Jordanes: *Gethica, Dares Phrygius, Historia Appollonii Tyrii*). A történeti feljegyzéstől és „évkönyvtől” ugyanis a krónikát (többek között) a szerkezet és a keret, a klasszikus és részben kortárs mintaképek tudatos követése különbözteti meg, mint amilyenek a magyar Anonymus számára köztudottan a Trója-regények és a Nagy Sándor-történetek voltak. Az antik és késő antik művelődés és írásbeliség csúcsterméteinek legalább részleges recepció-

ja alapvető feltétele volt vagy lett volna a nyugat-európai színvonalon álló önálló történetírás megszületésének, melynek nyomai sajnos még a legkorábban Salamon-kori, legkésőbbben Kálmán-kori krónikatöredékekben is csak nehezen ismerhetők fel.

Jól tudjuk, hogy Lucanus az egyetlen szerző, akinek XI. századi hazai ismerete, nyilván erőltetett és túlzott módon felmerült. Nevezetesen ott, ahol a magyar krónika dühöngő németekre, a „furor Teutonicus”-ra utal, Lucanus közvetlen hatását feltételezi (167. old.). Ám tudjuk, hogy a lombard városok és a német császár vetelkedése egy kevésbé fontos, de érdekes mellékterméke éppen a „furor Teutonicus” kifejezés feléledése Észak-Itáliában. Korábban Anonymus kapcsán is rögtön Lucanusra gondoltak, s a pannonhalmi XI. század végi könyvtárösszeírás Lucanus-kötetére. A történeti események azonban jó okot adtak az itáliaiaknak arra, hogy a németeket ezzel az „antik” jelzővel Lucanus különösebb olvasgatása nélkül is felékesítsék. Nem véletlenül a XII. század közepétől, különösen a 1160-as évektől szaporodnak meg az említések, hála Barbarossa Frigyes hadmozdulatainak, nevezetesen Milánó elpusztításának. A németek viselt dolgaira egyetlen példát idézek csak: 1155-ben Frigyes annyira felmérgeztette a veronai átjáró lezárása, hogy 200 polgárnak vágta le az orrát és ajkát (W. Giese: *Rex Ruffe, furoris Teutonici decor! Kaiser Friedrich Barbarossas Kriegsführung in Italien, eine Wiederauferstehung des furor teutonicus?* In: Uta Lindgren, Karl Schnith, Jakob Seibert [Hrsg.]: *Sine ira et studio. Militärhistorische Studien zur Erinnerung an Hans Schmidt*. Michael Verlag, Laßleben, 2001. 41–50. old.).

Végezetül megjegyezzük, hogy egy módszertani bevezető keretében össze lehetett volna foglalni a módszert, ami a fennmaradt kéziratok, könyvtári katalógusok és irodalmi hivatkozások elemzéséből rekonstruálja a klasszikusok ismeretét. Jelen műben a szerző célkitűzéseinek megfelelően az utóbbi két kategória emlékei jutottak szóhoz. A kézirat-töredék-kutatás relatív kudarcra ellenére is meg-

érdemlne egy hosszabb bekezdést, hiszen először tett kísérletet a teljesen elveszett XI–XII. századi (közte persze akár régebben másolt!) hazai könyvanyag töredékeinek felkutatására. Meglehet, a töredékek többségének hazai provenienciája nem igazolható, de közép-európai kötődésük annál többször.

Az olvasó joggal érezheti, hogy Nermékényi műve mintha csak egy kilátótorony tetejére vezetné, megmutatja a kilátást és az irányt a nyugati latin kultúra és művelődés csúcsai felé, Chartres-tól Rómáig. Persze még sok minden ködbe vész, s a körpanoráma élménye sem adatik meg. De legalább feltűntek szilárd viszonyítási pontok.

██████████ VESZPRÉMY LÁSZLÓ

G. B. Kerferd: A szofista mozgalom

Fordította: Molnár Gábor. *Osiris, Budapest, 2003. 232 old., 2800 Ft*

A szofistákkal kapcsolatban a legelső kérdés az, beszélhetünk-e egyáltalán a szofista mozgalomról mint *egységes irányzatról*? Létezett-e az i. e. V. században olyan szellemi áramlat, melynek alapján közös nevezőre hozhatók Athénban a kor legkiválóbb gondolkodói? Valóban filozófusok voltak, vagy másféle elnevezéssel kellene illetnünk őket? Hisz még közülük a legnagyobb, Prótágorasz is így beszél önmagáról Platón dialógusában: „Az én oktatásom a magánügyek intézésében, valamint a közügyekben akarja növendékeimet járatosná tenni: arra tanítom tehát őket, miképpen irányíthatják legjobban a háztartásuk ügyeit, illetve miképpen tehetnek szert az államban a legnagyobb befolyásra mint gyakorlati férfiak és mint szónokok.” (Platón: *Prótágorasz*. 318E–319A) Nyilvánvaló, hogy a Prótágorasz által felsorolt tevékenységek egyikét sem lehet filozófiának, de még a filozófiához közel állónak sem tekinteni, viszont mivel Platón adja Prótágorasz szájába, hitelessége erősen kétes. Hiszen még Prótágo-

rasz könyveinek Diogenész Laertiosz által megőrzött jegyzékében is sokkal komolyabb, elméletibb címeket olvashatunk – *A tudományokról* (vagy talán: *A matematikáról*), *Az erényekről*, *A dolgok eredeti állapotáról*, *A Hádészban levő dolgokról* stb. –, és akkor még nem is említettük Prótágorasz két legfontosabb művét *Az istenekről* és az *Igazság* (vagy: *Kataballontesz logoi*) címmel.

Sokan aztán úgy gondolják, hogy a szofisztikának nincs is jellegzetes gondolatrendszere, az ide sorolt filozófusok nézetei annyira eltérőek és eredetiek, hogy egy *közös struktúra* kimutatása lehetetlen. Platón (*A szofista* 232B) szerint például minden szofista egyetlen közös vonása az, hogy *antilogikosz*, azaz az egyik logoszt szembeállítja a másikkal. Platón ugyanis helyesen hívja fel a figyelmet arra, hogy a jelenségvilágról vallott szofista felfogás elkerülhetetlen velejárója az antilogika: „és tudod, hogy akik ellentmondó okoskodásokkal (*logoi antilogikoi*) foglalkoznak, leginkább ők hiszik végül, hogy a legbölcsebbek lettek, és csak ők jutottak el arra a belátásra, miszerint egyetlen tény és egyetlen érv sem egészséges és nem is szilárd, hanem minden értelmetlenül kavarog föl és alá, akár az Euriposz (vize az árapályal), és semennyi ideig sem marad vesztes sehol.” (Platón: *Phaidón*. 90B–C) – írja. Kerferd egy egész, *Dialektika, logika és erisztika* című fejezetet szentel az antilogika tárgyalásának.

Platón szerint a jelenségvilágot ingatag és változó jellege teszi alkalmazhatatlanná arra, hogy a tudás tárgya legyen, hiszen a tudásnak szükségképpen szilárdnak és változatlanoknak kell lennie, ennek viszont feltétele, hogy a tárgyai is azok legyenek. Ha hinni lehet Platónnak, a szofisták ezzel *ellentétes* utat jártak be: ha a jelenségvilág szüntelenül változik, ha semmi sem állandó, akkor semmiről sem létezhet biztos tudás, mindennel kapcsolatban legalább két (egymással ellentétes) *logosz* állítható, és ez pedig az antilogika.

Kerferd úgy véli, akadnak a szofistáknak egyéb *közös* vonásaik is, például az, hogy nem elsősorban a természet, hanem a *társadalmi és politikai élet jelenségei* iránt érdeklődnek.

Ez még akkor is igaz, ha Prótágorasznak és Gorgiasznak igen újszerű gondolatokkal sikerült gazdagítania az ismeretelmélet, a lételmélet, sőt a nyelvfilozófia területét is. Számukra ugyanis a fizikáról, a metafizikáról szóló tudás nem végcél, hanem a még magasabb szintű tudás, az emberről és a társadalomról szóló tudományok megalapozására szolgál, amelynek csúcán a polisz, a városállam tudománya áll. Ez utóbbi ugyan *tekhné*, hiszen gyakorlati ismereteket is igényel, mégis elsősorban bölcsesség és erény: *politiké szophia* és *politiké areté*. Ez egyáltalán nem idegen Platón gondolkodásától: az *Allamban* például világosan leírja, hogy csak a dialektikában és metafizikában megszerzett tudás, majd hosszú évek gyakorlati tapasztalata után foglalkozhat valaki a polisz tudományával, azaz politikával.

Mindegyik szofistára jellemző továbbá, hogy sokat utazott (többen követként álltak egy-egy állam szolgálatában, mivel egyikük sem volt athéni állampolgár), sok poliszt, számtalan szokást, különféle államberendezkedést ismertek meg, ebből fakadt erős relativizmusuk is. Számukra semmi sem volt állandó, semmi sem volt „szent”, ebben rejlett hihetetlen erejük és meghökkentő eredetiségük egyik titka. Vajon ezért gyűlölték és szerették őket oly hevesen a kortársak, sőt talán még az értetlen és elfogult utókor is?

Kétségtelen, hogy relativizmusukat az athéni politikai élet *válsága* is táplálta. A korabeli értelmiségnek a peloponnészoszi háborút, a partícipatív demokrácia krízisét és az egymás után kirobbanó oligarchapuccsokat is fel kellett elméletileg dolgoznia. Ez a probléma ténylegesen is összekötötte gondolkodásukat, az egymástól látzólag annyira távol álló filozófiai rendszereket egyetlen közös motívum köré rendezte: ez pedig a fennálló államrendhez, a törvényhez fűződő kritikai viszony, amely végül a híres *phiszisz* vagy *nomosz* vitában öltött testet. Kerferd találó idézetet hoz a vitáról Arisztotelésztől (142. old.): „Egy elterjedt *toposz* a természet és a törvény szempontjai segítségével kényszeríti az embereket ellentmondásos pozícióba. Ezzel él Kalliklész a Gor-